

Ж.ӘБДІҒАШАРОВА

ТҮРК ХАЛЫҚТАРЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ НӘЗИРА ДӘСТҮРІНІҢ ШӘДІ
ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

В этой статье рассматриваются проявления традиции назир в тюркской поэзии в произведениях поэта Шади.

Makalede Şadi şairinin eserlerindeki nazire tarzı araştırılmıştır.

Классикалық шығыс әдебиеті поэзиясының қазақ әдебиетіне жасаған ықпалы зор. Осы шығыс әдебиетінің әсері арқылы «нәзира» деп аталатын дәстүр қалыптасты.

Қазақ әдебиеттану ғылымында Шығыс тақырыбына барған ақындарды «қиссашыл ақындар» немесе «кітаби ақындар» десе, кейде «діни – ағартушылық бағыттағы ақындар» деп те атайды.

«Қиссашыл ақындарды тек қана ауыз әдебиетін жинаушы деп қарамай, шығыс сюжеттерінің қазақна варианттарын жасаған жазба ақындар деп қараған жөн бе деп ойлаймыз» [1, 78] – дейді белгілі ғалым А. Қыраубаева өзінің зерттеу еңбегінде.

Бұл топтағы ақындар өздері сусындаған шығыстың озық үлгілі әдебиетінен тәлім ала отырып, олардың бірсыпырасын қазақ тіліне аударды. Шығыс сюжетіндегі белгілі тақырыптарға еліктеп өздері де шығармалар жазды. Сөйтiш нәзирагәйлік дәстүрді дамытты. Шығыстың классикалық әдебиетінің қазақ даласына кеңінен таралуына да негізінен осы ақындардың игі әсері мол болды. Бұл бағыттағы ақындарға тән ерекшелік қиссашылдық, кітаби сюжеттерге еліктеушілік, сол дәстүрді дамытуды мақсат тұтты. Жалпы алғанда, діни ағартушы ақындар қазақ поэзиясының көркемдік деңгейін көтерiп, ХХ ғасыр басындағы поэзияның жанрлық тұрғыдан баюына қомақты үлес қосты.

«ХІХ-ХХ ғасырларда өте көп таралыммен шыққан діни қисса-дастандар кездейсоқ шыққан жоқ. Ақындардың қаламынан туындаған бұл сюжеттер мен образдардың арғы бастаулары орта ғасырда түркі тілінде негізі қаланған ислами шығармаларда жатыр. Жүсіп Баласағұн, Ахмет Йүгінеки, Ахмет Иассауи, Махмуд бин Ғали т.б. шығармаларында Мұхаммед (с.ғ.с.) өмірі дәріштелетін болса, оның көкке шыққаны туралы Сүлеймен Бақырғани «Мигражнама» атты дастан жазған. Рабғұзидың «Қиссасул әнбиясында» баяндалатын пайғамбарлар (Адам, Мұса, Иса, Жүсіп, Салих, Ысқақ т.б. жалпы саны жиырма бес) ХХ ғасырдың басындағы біраз ақынға азық болды» [2, 32], – дейді зерттеуші Т. Қыдыр

ХХ ғасыр басындағы кітаби ақындардан Шәді Жәңгірұлы да көп алпақтап кетпейді. Солармен дәуірлес, идеялас, мүдделес болғандықтан осы ақындардың дәстүрлі жолымен жүріп отырады.

Шәді Жәңгірұлы шығыстың озық үлгілі әдебиетінің нәзирагөйлік дәстүрін берік ұстанған, қазақ поэзиясындағы белгілі тақырыштар мен сюжеттерді өзінше жырлап идеясы мен мазмұны тұрғысынан мүлдем жаңа, төл туынды жасаған ақын. Осындай қазақтың діни дастандары мұсылманшылдықтың қазақ сахарасына терең орнығуына игі ықпалын тигізгені анық. «Қазақ әдебиетіндегі діни дастандардың жырлануында, кейінге жалғаса дамуында мынадай ерекшеліктер бар: Біріншісі – авторлары белгісізденіп фольклорлық сипатпен ел арасына таралып сақталған дастандар, екіншісі – авторлы ақындық поэзиядағы әдеби шығарма тұғырында танылған діни дастандар» [3, 131].

Арабша – «нәзира» – «жауап», ұқсату мағынасында, ал парсы тілінде – «татаббу» деп аталады. Шығыс поэзиясында орта ғасырларда қалыптасқан әдеби дәстүр. Белгілі бір ақынның өзіне дейінгі классикалық шығармаға жауап қатуы түрінде пайда болған.

Нәзира дәстүрі сан ғасырлардан бері үзілмей, сабақтасып келе жатқан көркемдік әдеби тәсіл. Нәзира тәсілі бойынша, шығарма бұрын сан рет қайталанған танымал сюжетке құрылады. Шайыр осы тақырыпты өзінен бұрын жазып кеткен ақындармен шеберлік жарысына түседі. Шығыс әдебиеттеріне ортақ сюжеттерге Құран хикаялары, әулие-әнбиелер туралы оқиғалар, «Мың бір түн», «Шаһнама» т.б. тақырыптары жатады. Ұлттық әдебиетіміздегі нәзира дәстүрінің өзіне тән ерекшеліктерін тану үшін әуелі шығыс шайырларының көтерген басты тақырыптары мен идеяларын ұғынуымыз қажет. Өз шығармаларында шығыс шайырлары адами құндылықты басты мәселе етіп көтереді, яғни адамзатқа тән асыл қасиеттерді құрметтеу, насихаттау. Олар – он сегіз мың әлемді Жаратушы Алла Тағала бүкіл әлемді әуел баста адамзат үшін жаратқанын, тіршіліктің негізгі қайнар көзі адам, жер бетіндегі басқа тіршілік иелерінің бәрі де тек адамның игілігі үшін, адамның қажеттілігін өтеу үшін жаратылғанын және осындай шексіз нығмет берген адам баласының иманды, жан дүниесі таза, әдепті, сабырлы, парасатты болуын талап етеді.

Нәзира дәстүрін жетік меңгерген қазақтың бірқатар «қиссапшыл ақындары» Шығыс хикаяларының желісіне ғажайып дастандар жазғаны мәлім.

Сонымен, Шығыс сюжеттеріне құрылған дастандар қазақ әдебиетінің бай саласына айналып, өзіндік мәдени, эстетикалық, тәрбиелік ролін толығымен атқарды. «XX ғасырдың өн бойындағы ұлт тағдырында ортағасырлық ояну туғызған, қайта жаңданған нәзираның аса өлшеусіз орны болды. Тіптен, орыс отаршылдығы өзінің қазақтың «ішпін алудағы» көп тарихы әу баста өзі өрістетіп алған Шығыс ықпалының, дін ықпалының ыңғайында жүргізуге мәжбүр болды. Бұл – саяси жағы. Ал нәзира өріс берген үлкен әдеби, рухани, мәдени ағым – қазақ халқының ұлттық болмысын даралай түскен, қоғамдық сананы оятып, жаңғыртқан, көтерген ықпалды құбылыс» [4, 37]. Бұл пікір Шәді Жәңгірұлы шығармашылығына да қатысты.

Қазақ әдебиеті тарихында «Кітаби ақындар» деген атпен танылып, нәзира дәстүрінде жырлаған, тың дастандар тудырған дастаншыл ақындарды, солардың қатарында Шәді есімін бірге атасақ, ХІХ ғасыр соңы мен ХХ ғасыр басындағы қазақ дастан жанрын түр, тақырып жағынан байыта алғаны көзге көрінбей қоймайды. Шәді Жәңгірұлы мұсылмандықтың, исламның негізгі іргесі - «ақида» жайлы да қалам тербеген.

Бір кітап «Ақида» атты деп ат қойылған,
Ішінде Хақ сипатын зікір қылған.
Жетпіс үш фарқы болған мәзһабтардың,
Әр түрлі таластары һәм айтылған [5, 28], –

деп Шәді өзінің «Ахуал қиямет» деген дастанын жазады. Шығарманың аты айтып тұрғанындай, мұнда адам баласының қияметтегі қал-ахуалы баяндалады. Қазақ әдебиетінде бұл тақырыпқа байланысты Шәдіден басқа, Мәшһүр Жүсіп өзінің «Қиямет ахуал» деген қиссасын, Ақыт Үлімжіұлы «Ахирет баян» атты дастанын жазған.

Шәдінің бұл дастанының желісі Исламның атақты факиһи Әбу Мансур Мұхаммед Матуридидің «Таухид» деген еңбегіне негізделгені аңғарылады. Ақынның бұл шығармасы М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында сақтаулы. Оны 1936 жылы Тәжібай баласы Әбдіғашар деген кісі көшіріп шығыпты. Сонымен бірге Шәдінің «Ахуал қиямет» дастанын көзінің қарашығындай сақтап келген Ілияс Ахметұлы мен оның жұбайы Күлшара Шыбанқызы. І. Ахметұлы сөз қадірін білетін, ата-баба дінін қадірлейтін өз заманының көзі ашық, көкірегі ояу жандарының бірі болған. Қазақтардың ішінен алғашқылардың бірі болып Мәскеудегі Шығыстану институтын бітіріп, халқына адал қызмет еткен. Осы Ілияс Ахметұлының жеке мұрағат қорында сақталған Шәдінің «Ахуал қиямет» дастаны 2005 жылы «Алап» баспасынан кітап болып шықты.

«Ықлас» деп бұл сүреге қойылды нам,
Ықыласпен көп оқыса әрбір адам.
Пайдасы жаһаннамның жанған отын,
Ол құлдың ағзасына қылғай харам [5, 23].

Шәді Құрандағы «Ықылас» сүресінің адамға екі дүниедегі пайдасын түсіндіреді. Осы сүрені оқыған адамды пайтан да алдай алмайтынын, о дүниедегі ризық несібесі мол болатынын айтады да, сүренің негізгі мәнін тәпсірлейді.

Ахад дүр, Самад дүр, Хақ сипаты,
Лам йалид, уа лам йулад, уа лам йакун [5, 27].

Алланың серігі жоқ, ортағы жоқ, теңдесі жоқ, күдіретімен мақлұқатын халақ еткен деп түсіндіреді пайыр, болмыстың, пайтанның, періштенің, адамның неден жаратылғанын айтады. Бұдан кейін пайыр Мұқарраб төрт періштенің, олардың әрқайсысының бұйрығымен тағайындалған қызметіне тоқталады.

Әуелі Жебірейіл періште – пайғамбар мен Расулдарға Алланың уахиларын жеткізуші қызметін атқарады.

Екінші Мекайіл періште – бүкіл тіршілік иесінің ризығын жібереді, шапады.

Үшінші періште – Исрафил деп аталады. Оның тағайындалған қызметі – махшарда Хақ әмірімен сүрін тартып, халықтың бәрін өлтіріп тұрғызады.

Әзірейіл деп ат қойылған төртінші періште – күллі мақлұқтың жанын алады. Оның шеңгелінен ешбір адам құтыла алмайды.

«Әзәзілғалейхил–лағнеттің жаралғаны» деген бөлімінде пайыр Ібілістің сахараны жалғыз өзі отан еткенін, Аллаға күндіз – түні тағат қылып, ғибадат құлшылық жасағаны, періште – мәліктер мұны көріп ерекше зауқы кетіп сүйгенін баяндайды. Періштенің Құдайға дұға қылуымен оны екінші аспанға көтереді. Жетпіс мың жыл Құдайға құлшылық қылған Ібіліс періштелерге сабақ береді. Өзінің біліміне сенген Ібілістің көңіліне «Мен баршасынан артықпын» деген төкашарлық пайда бола бастайды.

Хақ Тағала топыраққа: «Бір мақлұқ сенен алып жаратармын» – дейді. Ол мақлұқтың «жақсысын жәннатқа кіргізермін, күнәһарын тозаққа күйдірермін», – дейді. Аллаға топырақ нала болып: – «Бұл қызмет маған артық болды. Жаманы тозаққа еніп азап көрсе, онымен мен де тозаққа күйем. Жақсысы жәннатқа барып рахаттанса, оған өкініп ренжімеймін. «Отына жаһаннамның сабырым жоқ», – деп жылайды. Алла топырақтың бұл тілегін қабылдамай, Жебірейілге: «Топырақ алып кел», – деп әмір береді. Топырақ Жебірейілге зарланып жылайды. Жебірейілдің оған рақымы келіп, топырақ алмай қайта келеді.

Алла Тағала әмір етіп Мекәйілді жібереді. Топырақ оған һәм жылайды. Мекәйіл де алмай қайтып келеді. Сосын Исрафилге әмір етеді, ол да топырақтың зарланғанына рақымы келіп, топырақ алмай келеді.

Алла Әзірейілге: «Дүниеден топырақ әкел», – деп бұйырады.

Жеті ықылым жер жүзіне қолын салды,
Рақым етпей жыласа да әркез оған.
Бәрінен бір уыстап топырақ алды,
Жер жүзі қырық кез тұман болып қалды [5, 47].

Топырақты әр жерден алғандықтан адамзаттың бәрі бірдей болмады. Бірі - ақ, бірі – қызыл, тағы бірі – қара болды.

Алла Тағала Әзірейілден – «Топырақ алма деп айтпады ма?» – деп сұрайды. Әзірейіл: «Айтса да рахым етпедім», – дейді. Осыдан бастап адамның жанын Әзірейіл періште алады екен.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы өзінің «Жер мен көк» дастанында да осы шындықты жырға қосады.

Адамның топырақтан жаратылғаны жайлы сонау XII ғасырда жазылған сопылардың сұлтаны Қожа Ахмет Иассауи бабамыздың «Диуани хикмет» кітабында да «Асылым топырақ, нәсілім топырақ, баршадан хар, Басқа салса әр кеудең топырақ болар» – деген жыр жолдары кездеседі [6, 56].

Мұнан кейінгі бөлімдерде Алла Тағаланың топырақтан адамды қалай жаратқаны, Адам (ғ.с.)-ның ағзасына жанның кіргені, Хазірет Адамға періштелердің сәжде қылғаны, өзәзілдің төкашарлық танытыш, адамға сәжде қылмағаны, сол үшін жәннаттан мәңгілік қуылғаны, Адам (ғ.с.)-ның қабырғасынан Хауа анамыздың жаралғаны, пайтан лағин Хауаны азғыру арқылы екеуіне тиым салған бидайды жегізгені, Адам ата мен Хауа ана Алланың әмірімен жерге түсірілгені, Хазірет Адам (ғ.с.)-ның төубасының қабыл болғаны, Әбіл мен Қабылдың хикаясы сияқты оқиғалар өз кезегімен тізбектеліп баяндалады.

Дастанның екінші жарғысы бүтіндей қиямет күнін суреттеуге арналған. Ақырзаман жақындағанда Яжуж-Мажуж қауымының шығатынын, Джалдың адам баласын шыбындай қыратынын, сол кездерде күннің батыстан шығатынын айтады. Алланың қарғысын алған Ібілістің адамды соңғы демі қалғанша азғыратынын жырлайды.

«Жақсы құлдардың дүниеден өткені» деген тараушасында Әзірейіл періштенің адамның жанын қалай алатыны суреттеледі.

Әзірейіл періште адамның ағзасынан жанын алу үшін адамның әр мүшесіне келеді. Бұл жерде пайыр адам баласының мына өмірде жасаған қайыр істерінің, айтқан зікірінің, оқыған намазының, берген зекетінің, бүкіл жасаған игілікті істері адамға қорған болатынына назар аудартады.

Мезгілі жеткенде жан мен тән айрылатыны жайлы көптеген ақындар жырлап кеткен. Мәселен, Жүсіп Баласағұн жан туралы ойын былай жеткізеді.

Жан ұшқанда, бос қалар үй – денесі,
Қайда екенін білер тек жан егесі [7, 178].

Ұлы Абай да бұл хақында жан мәңгі, ал топырақтан жаралған тән қайтадан топыраққа айналатынын айтады.

Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі,
«Мені» мен «Менікінің» мағынасы – екі.
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастаң,
«Менікі» өлсе, өлсін, оған бекі [8, 248].

Шәді ақын дастанда әрбір адам жаны шығар мезгілде тілін кәлимаға келтіру керектігін қатаң ескертеді.

Пенденің жаны қиналып үзілер шағында төсекке арқасынан жатқызып, Ясин сүресін қирағат қып оқып отыру ләзім, – дейді шайыр дастанда.

Дастанның «Өлер халде шайтанның ағуа қылғаны» деп аталатын тарауында Шәді пайтан лағнеттің адамның соңғы демі біткенше оны өзімен имансыз қып алып кетудің әрекетін жасайтынын баяндайды.

Ол пенде бұл айтқан сөздерді қабыл алмаса, кесемен мұздай шарап қолына алып қасына келеді. Адам ол кезде өте қатты сусап жатады. Пенденің қиналғаннан бауыры күйіп, суыңнан маған бергін», – деп сұрайды.

Сонда малғұн шайтан:

Жаратқан құдай жоқ деп аузыңа алғын,
Суымнан кеседегі берейін тез [5, 105].

Осылай әр тараптан келіп пендені алдап азғырады. Егерде ол пенденің көкірегінде иманы болса, мұның шайтан екенін түсініп, алдауына түспей, азғыруына ермейді. Ал мұндай сыннан, яғни шайтанның соңғы сәттегі азғыруынан аман-есен өту үшін әрбір адамға өлімге дайындық жасау керектігін Шәді шайыр еске салады.

Шайыр дастан арқылы бес күн жалған өмірде дүние-мал жиып, атақ, мансап арқаламай, тек иман жинау керектігін, артыңа өнегелі иманды ұрпақ қалдыру керектігін насихаттайды. Өйткені, мал-мүлік дәулетің осы дүниеде қалады. Ал, өнегелі ұрпақ тәрбиелеп қалдырсаң, артыңнан Құран бағыптап, сені еске алады.

Дүниеде ажал жетіп өлсе әр жан,
Тірінің дұғасына болады зар [5, 126].

Осыған байланысты Шәді шығармада Қилаба деген бір адамның басынан өткен хикаяны баяндайды.

Бұдан ұғынатынымыз адам баласы дүниеге ұрпақ әкелгендегі мақсаты – соны дұрыс жолмен иманды етіп тәрбиелеп, артыңа қалдыру екен. Сол өсіріп тәрбиелеген ұрпағының нәтижесін адам екі дүниеде де көреді. Ақынның бұл хикаяны баяндаудағы негізгі айтпақ ойы - осы.

«Шайтанның Расулуллаһпен үмметке дағуаласқаны» деп аталатын тараушасында әзәзіл шайтанның дүниеде алдауына ерген күнәһар үмметтерді тозаққа ертіп бара жатқанда Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.)-ның арашаға түсетіні әсерлі суреттеледі. Екі дүниенің шамшырағы Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.) күнәһар үмметтерін тозақтан арашалап қалады. Дәл осы көрініс Мәшһүр Жүсіп шығармаларында да кездеседі.

Бұл жерде момын мұсылмандардың күнәдан арылуды тілеген ниеттері, жылаған көз жасы кейін махшар майданында тозақ отынан сақтайтын күш ретінде бейнеленеді.

Дастанның бұдан кейінгі бөлімдерінде адамның қабірге түскендегі хал-ахуалын баяндайды. Жақсы құлдың қабірдегі жағдайы, күнәһар құлдың қабірде қалай азапталатыны өз кезегімен суреттеледі. Ақын дастан арқылы «Өлместен бұрын өл» деген идеяны айтады. Яғни бес күн жалған өткінші мынау өмірде әрбір адам баласы қызылды-жасылды баянсыз, алдамшы нәрселерге бой алдырмай, артыңа жақсы ұрпақ қалдырып, Алланың бұйырған істерін орындап, тиым салған нәрселерден бойын аулақ ұстап, мәңгілік өкініште қалмау үшін ақыреттің қамын көп ойлау керектігін насихаттайды. Бұл көзқарасты діни ағартушы ақындардың шығармаларында жиі кездестіруге болады. Мысалы, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Жалған туралы» деген өлеңінен осы сарынды байқауға болады.

Өлімнің өлмей бұрын, қамын ойла,
Абайсыз жүргеніңде ажал жетер! [9, 268-269].

Шәді ақынның шығарманы жазу барысында діни кітаптарды көп оқығанын көреміз. Дастанда пайғамбар хадистеріне негізделген жыр жолдары да аз емес. Ол Исламның Алланың ақ жолына шақыратынын біліп, дастаны арқылы Хақ дін – Исламды уағыздайды.

Шығыстың классикалық әдебиеті мен қазақтың ауыз әдебиетінің қайнар бұлағынан сусындап, нәр алған Шәді Жәңгірұлының діни дастандары бүкіл мұсылман әдебиетіне ортақ қазына десек артық айтпаған болар едік. Ақынның діни дастандарында көркемдік қиял мен әпсаналық, аңыздық желіге де белгілі дәрежеде орын берілген. Бірақ түпкі мақсаты – адалдықты, тазалықты, шынайылықты, имандылықты, ақиқатты дәріштеу.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 163 б.
2. Қыдыр Т. Ортағасырдағы қазақ даласында ислами әдебиеттің қалыптасуы: филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2005. – 170 б.
3. Қансейітова Э. Діни дастандардағы тарихи шындық және көркемдік уақыт. (XIX ғасыр және XX ғасырдың бас кезі): филол. ғыл. канд. дис. – Алматы, 2005. – 146 б.
4. Мәдібаева Қ.Қ. Қазақ әдебиетінің XIX ғасырдағы көркемдік дамуы мен зерттелуі: филол. ғыл. докт. дисс. – Алматы, 2006. – 323 б.
5. Ахуал қиямет. Діни аңыз жырлар. – Алматы: Алаш, 2005. – 312 б.
6. Иасауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). – Алматы: Мұраттас, 1993. – 262 б.
7. Жүсіп Баласағұн. Құтты білік (Ауд. А.Егеубаев). – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.
8. Абай. Шығармалар. Алматы: Мөр, 1994. – 415 б.
9. Мәшһүр Жүсіп. Шығармалары. – Павлодар: ЭКО, 2004. – 4 т. – 535 б.

REZUME

ZH. ABDIGAPPAROVA (Turkistan)

NAZIRA TRADITION OF TURKIC POETRY IN THE WORKS OF SHADI

The article deals with the Nazira tradition of Turkic poetry in the works of Shadi.